

Հանդիսանում է Երևանի քաղաքային խորհուրդի օրգանը:
 Հիմնադրվել է 1916 թ. փետրվարի 7-ին, առաջին անգամ
 10-ին «ՀՈՐԻԶՈՆ»-ի խմբագրատունը:

„ՀՈՐԻԶՈՆ“

ՏԱՐԵԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ

ՕՐԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐՑԵՐ

1. Հիմնադիր կազմակերպիչ գեկուցումը:
2. Վերաստուգիչ-յանձնաժողովի գեկուցումը:
3. 1915 թ-ի հաշիւը և նրա հաստատումը:
4. 1916 թ-ի նախահաշիւը և նրա հետ կապւած խմբագրական գեկուցումը:
5. Վերաստուգիչ-յանձնաժողովի և խմբագրական կոմիտեի նոր անդամների ընտրութիւնը:

Թիւրքերը՝ մի տեսակ սպառնական չէին ունենում իրենց արտադրութիւններին մէջ:
 Մասին իրենց հաստատական մի գործիչ, Իգորովս մի հայկական միակնի մէջ յայտարարում էր այն միտքը, թէ յայտերը՝ երկ ցանկացած ան այսուհետեւ իմանալու ապրել, չլիք և անպակաս զարգացման նամին, այլ պէտք է ըստպանել, որ իրենց կուտարարական օրինակները, որ անհատական նրան, որպէս զի կարողանան միասին ընթանալ և ապագայի պարագային՝ իրենց պատգամները կը լինեն լաւ գալ նայելի էղանցներին և արդիւն նրանց յառաջիկայացումը:

Անձու իրող, ծանօթ, տարածածք Անձու իրող, չէր քաշուած բացէ ի բաց պատմութիւն, մի տեսակցութեան առթիւ, մի հրապարակագրի՝ Սուրեն Գալստիանի, թէ քաղաքային կը ըստղծեն, երկ տնտեսական խորհրդանշաններով ընդհանուր ճայրեմի վերածնունդին, Այս տեսակցութիւնը 1909 թ-ին հրատարակւած է «Բնականագիտական» մէջ:

Առանայի ջարդը, և նրան յաջորդող հայերի կարագան բարձրացիլը, ուղարկւած փոխիչների տեղակալների ծանուկ պահիւր, թիւք խոստանալ պահանքի և ջարդի կազմարարների անպատիժ մնալը, ոչ միայն հաստատւած մեր կասկածը, այլ խորագէտ հոգեւոր գոյացրի մեր մէջ, որ ազատական թիւքերի տղային յատկացնող ծրագրի հիմքը կազմուած է մի հիշատակ նպատակի շարքում ընդդէմ թուրք հպատակ և մասնաւորաբար քրիստոնեայ ցեղերի:

Փարզի թիւք պատմական ուսանողները շրջանում, որի վարիչն էր Սուրեն Գալստիան, շատ յստակ արտայայտւած էր այն խոր տակաւութիւնը, որի վրայ հիմնուած էր նոր զարթոյց օսման հայրենասիրութիւնը: Թիւք-քիւրդ ապագայ վարիչները, տարբեր-նակերէն անդադրեցան և մակերևութային ուղեւորել, պատմութեան դասերին միայն վերցնում էին այն՝ ինչ որ կապ ունէր եւրոպական պետութիւնների միջնամիջութիւնով, Թիւք-քիւրդ քրիստոնեայ ցեղերի ազատագրման և օսման հայրենասիրական քայքայման հետ: Եւ փոխանակ ուսումնասիրելու պատճառով, բաւականանում էին վերցնելով փաստը և ծառայեցնում էին իբրև զրդի միջոց հրահրելու այն խոր տակաւութիւնը, որ զգում ու արտայայտում էին զգուշ անվտանգութիւնը: Նրանք անպակաս զգուշ էին իրենց տալիս այն օրերին, երբ նրանք, այդ ազատութիւն(!) ժեշտներ կանցնէին զրդի զուլու:

Այդ ուսանողական շրջանի արմատ-

ԷՐԶՐՈՒՄ

(Պատմ. ու տեղագր. ծանօթութիւններ)

Երզրումի հայկական տնտես և կարիք, որ մեր պատմութեան մէջ յիշուած է և իբրև «Կարնոյ քաղաք» էրգրում յորդորումը սկսուած է 11-րդ դարից, երբ 1047-ին մասնականանալը Երզրումի քաղաքի կարիքից 6 ժամ հեռավորութեան վրայ գտնուող Արման հայկական քաղաքը, որի բնակիչները փոխադրեցան հիմնականապէս զբիւրի տեղը: Յիշատակից զոտնական Սեն-Մարտինը շերտերում բարձր ըստուգարարութիւն է ուղղւած Արման-Ումի (յուսական Արման): Ումանը էլ կարծում են, որ Երզրումի արարեւել ըստուգարարութիւնն ունի իբր արդիւնութիւն (յուսական հող):

Քաղաքի հիմնադրութիւնն եղել է Քեդոս Բ. յունաց կայսրի օրով (421 թ.)՝ Նախագիտ այնտեղ գտնուած մի հայկական զիւղում և հիշել է կայսր անունով Քեդոսապոլիս:
 Կարնոյ բնակիչ զիւղը յափազանց նպաստաւոր թւաց յոյն զորավարին, որին յանձնարարուած էր Բարձր-Հայրի բարձրաւանդակի վրայ շինել մի բերդ-քաղաքով՝ արեւելի յարձակումների դէմ պաշտպանելու համար:
 Նա քաղաքն ամրացրեց միջնաբերդով, կրկնակի պատով, խաւանով և բերդերով: 6-րդ դարում պարսիկներն երկու անգամ գրաւեցին Կարնոյը, բայց յայնքը յետոյ նորից տիրեցին նրան: 647 թ-ին արաբները տիրեցին քաղաքին մինչև 8-րդ դարու կեսը, երբ հոստանդին Ե. կայսրը վերստին գրաւեց այն: Այնուհետև Կարնոյը յանձնա խուս էին իրարու ձեռքից արաբներն ու յոյները, մինչև որ 10-րդ դարում սելջուկները տիրեցին նրան: 13-րդ դարում Իւսէն և Զաքարէ հայ

զորավարները, վրաց Թամար Թագուհու օրով, Կարնոյն և Բաւանդի գաւառի յետոյ գրաւեցին և Կարնոյը քաղաքը: 14-րդ դարու վերջում Կարնոյը վերցրեց Լէւոնթիւսի կողմից և միայն 15-րդ դարում է, որ Թիւրքերը վերջնականապէս տիրեցին նրան՝ Մուսամէդ Բ.-ի օրով:

1829-ին զին. Պատկերը վերցրեց Երզրումը և շարժեց իր բանակով մինչև Կիւմրիշխան՝ Տրապիզոնի ճանապարհով, բայց Աղդիւնուպոլիսի գաւառից թաղաքը վերադարձեց Թիւրքերին: 1855-ին Կարնոյ անկումով ուսական բանակը դիմեց զէպի երգրում առանց սակայն գրաւելու, և Պարզի զանազան ստիպելով վերադարձնել թէ Կարնոյ և թէ Երզրումի շրջանում գրաւած հողամասը: 1877-ին Մուսթաֆա փաշայի բանակի պարտութիւնից յետոյ ուս զօրքը գնեց. Հէյմանի առաջնորդութեամբ մտնեցաւ Դիւ-Բոյոսիւն, սակայն չհամարձակեց քաղաքը վրայ գրոյ տալ, մինչև Կարնոյը վերադարձնելով իրենց ոչ-թիւքները վերականգնելով իրենց ոչ-թիւքը՝ ուսից դիմադրութիւն սկսեցին: 28-ին ուսները յարձակուած զորքերին քաղաքի դիմացի վրայ, բայց անաշու, որից յետոյ բաւականապէս բերդաքաղաքի սեղծ պաշտարարութիւնը: Ջիւղաքաղաքի պայմաններին համաձայն, քաղաքը անձնատուր եղաւ ուսներին, իսկ 1878 թ. յուլիսի Բերլինեան զանազանով կրկին վերադարձեց Թիւրքերին:

19 դարու սկզբին քաղաքի բնակչութիւնը հասնում էր մինչև 150,000 հոգի, որից մեծամասնութիւնը հայերն էին: Կարնոյի եպիսկոպոսի տառչ-նախարարութիւնը 1827-ին մոտ 100,000 հայեր քաղաքից և մասնակա շրջանները անցան զէպի Կովկաս, այնպէս որ ժամանակի ընթացքում հայերի տոկոսն իջաւ 25-ի:

Ներկայ պատերազմից առաջ քաղաքի բնակչութիւնը հասնում էր մոտ 60,000, որից 22,000-ը հայեր:

Երզրումը յանձն երթարկել է երկու անգամ: Օրինակ 1583-ին, երբ քաղաքի մեծ մասը քանդուեց: 1843-ի ուսից երկաւաքարին քաղաքի ամրութիւններն և անկերեցան: 1859-ի երկաւաքարին 13 միլիոն քանդուեց, 2000 տուն և 6700 հոգի զոյ գնաց նրան: Ուսից և երկաւաքարի երկաւաքարի պատճառով շրջանը 1901 թականին Քաղաքի շրջակայքը հարուստ է հանքերով և հանքային ջրերով. հողի այդպիսի կազմաւորում էլ բացատրում են յաճախակի երկաւաքարները:
 Նախ քան Սե-ժովում նաւարկութեան սկսիլը ու Կովկասեան երկաւաքարի շինութիւնը, երբումը կարիւր արանդիւնի ճանապարհ էր եւրոպա-Թիւրքիա-Պարսկաստանի համար և Փոքր-Ասիայի ամենամեծ տ-

նաւարկան կենտրոններից մէկն էր համարուած: Միակեան են եղել արհեստները՝ մասնաւոր պղնձեղէնի զործերն ու նշանաւոր են եղել Երզրումի հրապէսները, որոնք հիմա էլ զարգարում են շատ թանկարաններ:

Քաղաքի արեւելեան, հարաւային ու հիւսիսային ամրութիւններից բացի, զէպի արեւմուտք քաղաքն անմիջական կերպով պաշտպանուած էր հողէ լայն ամրամարտի փողոցներով, որոնք ձգւելով արեւմուտք, որ զաւարի միջից անցնող երկաւաքարի (Սե-ժով) շրով ողողեան արդեն քաղաքն այդ կողմից ևս: Քաղաքի թղաւծ ընդհանուր տալաւ-րութիւնն արեւմտեան է. շէնքերը մեծ մասամբ արեւմտեան զիւղերով, որոնք ձգւելով արեւմուտք զիւղերով կիսուած են զառնուած փողոցներով կիսուած և ինչ զառնուած փողոցներով կիսուած ստաւ ձիւնից, և զարնանը՝ զայնպէս ցեղից, Կարնոյ քաղաքի և Ուլու-Ջամիլի միջիցները, Կիւմրիական բարեխառնութիւնը (ցար) և Կիւմրիական տար-թիւքները) հասնում է մինչև 75 աս-թիւքներ, օղը յոր ու առողջարար, շուր-ը հիւսնայի:

ԿԱՐԱՄԻ ԱՂԵՏԻ ՏԱՐԵ-ԿԱՐՆՈՒ

(1915 փետրար 1-7)

Կարկառը մի նեղ հովիտ է, որ 30 միւտ երկայնութեամբ ձգւած է Ուլու-Ջամիլի արեւմուտք մինչև Խիզան, հարաւային և հիւսիսից ձգւելով Մոկիւրի հեղեղի շրջաններին:

Այս ձորոտի մէջ բուն են դրած 28 գիւղակներ, 3,000 բնակիչ, որից 2 քաղաք կայ: Արաղջ հովիտը բաժնաւոր է երկու մասի, արեւելեանը՝ Վերին Գիւլի, և արեւմտեանը՝ Վերին Գիւլի, ևս թաղաւորուած է արեւմտեանը: Գիւլի, Բա-իսկ արեւմտեանը՝ Ներքին Գիւլի, Բա-իսկ Նախնային Խիզան գաւառին:

1893-ին ամբողջ հովիտում հազիւ 400 բնակիչ կային, 3,000 հայի դիմաց: Բայց Խիզանի և Խիզանի միջնակայ արարարները, հենց այդ թիւն բարձրանալով արեւմտեանը շրջանը և կողմում սարեցին, որ և խոշոր ծաւալով ձգւած 96-ի շարքին:

Հարուստ և կիսանկախ Կարկառը, խաղա քաղաքային, ընկալ խոշորից և Այլալից բոլոր աշխարհների ճան-կը: Չնայել պարբերորէ և օգնու-թիւքներով նրանք տէր համարեցին հողերի և արտադրութիւնը:

904-ի սկզբները, Իշխանը շրջեց վերջ վայր և ուղղակիանկաւորութիւնով իրեն կեղծող զարդեր Կարկառը, «ժայռաքաղաք» էլ՝ Խիզանում 15 անանց զիւղը, որ թաղաւորուած էր հար-կողմից—որ կարծէր հիմնաւորել Մե-րադարները շատ լսեցինք մեր հաս-ցեցին, վերջին ժամանակ, մեղադրանքներ զրեթէ միշտ զգոյ աշխատակից-ների կողմից, զգոյ՝ որ չեն տպուած կամ ու չեն տպուած իրենց գրական պատկերներն ու բանաստեղծութիւնն-ը: Ուրիշները զգոյսէին յայտնա-ցին մեր մի զիտողութեան առթիւ՝ թէ հայ զրդը առհասարակ մնում է սանձամարտի մասուր հորդոնի տէր, և այդ հանգամանքը առանձնապէս զգալի էր Բիւսուլի լայն, հարուստ, բազմակողմանի երազիցայի հանդէպ: Այդ առթիւ շատ են խօսում ու զրծ-գոյում իմ շուրջը: Հայ բանաստեղծը, իրաւ է, մասնաւորապէս Յով. Թու-անեանը, որին առանձին դիմող վեր-հանց վայրի Բիւսուլի—ուսի կենսա-քն ու բնութիւնը անմիջապէս ընդ-զրկող ու ճանաչող intuition-ի ոյժ, բայց այդ փաստը զին չի ապտում հայ բանաստեղծին մասուր սանձա-մարտիկութեան ստեղծի:

Մենք ոչ թէ չենք հաւանում հայ գրականութիւնը, այլ շնորհապէս փա-րագում ենք, որ մեր զրդերը—բա-նաստեղծ, վիպասան, գրաւատուրդ—չմային Սայաթ-Նովանի, Բաքի-Ների, Սուրբակեանների կուտարա-կան մակարդակի վրայ, այլ տալիս ճանապարհ բարձրանալին իրենց մաքի մշակութիւնը, իրենց իմացական գիտելի-ւթիւնը, տալիս իրենց մասնային եւրոպական կամ զէթ ուսական արկարարի թէ բանաստեղծութեան, թէ վիպերի ու դրամաների մէջ պէտք է գրել աւելի ուսից պա-շտականութիւն, մաքի աւելի բազմա-գունութիւն ու իրաւութիւն: Իսկ այդ թուրքը ձեռք է բերում սովորելով, առ-գու աշխատանքով, մաքի անդու-ղիցիւլիւնով հիւսնայի է մի Իսահակ-եանի Աբու-Նաւա-Մասրիւնի իբրև ձև, իբրև պատկեր: Իբրև ինչի հրա-ժարութիւն, բայց ամբողջ պոէզից—

որ չի էլ կարող փայլել առանձին ինք-նաւորութեամբ—բուրում է խաղու-թիւն ու միամտութիւն: Մեղ վրայ ճշող տպուորութիւն է զործում և այն մասուր արարարութիւնն ու մա-կերանայութիւնը, որ արտայայտուած է մի Շիրակաղէի—մեր անհատա-րանաւոր զրդերից մէկը—վերջին վիպերում: Մարիկի, բնականաբար, չին կարող տալ, ինչ որ չունին, ինչ որ չեն ձգուել, տարաբանաբար, վառակեցի, զէթ մասուր ու սիւտե-մաթի ինքնախոսութեամբ, որ-պէս մի Գորի, որ առանց համալա-րանի, առանց նախնի միջնակարգ զարգացի, որ պայմիլի տոկոսութեամբ, արգ-արգ բարձրացաւ երկաւայ խո-պան բոսեակի աստիճանից մինչև ժամանակակից արեւմտեան զրդի մա-կերանայութիւն և որոշ տեսակետով նոյնիսկ զերազանցից:

Դաւանքը մեր գէմ տեղացող մեղա-դրանքներին Նախ, ապա, զգոյ՝ զը-րդերին են, որ կուզին աւելի յանձն երեւալ մասուր էջիւրում: զգոյսում են նրանք, թէ շերտերը զուրս է վտա-րի՝ զրականութիւն և զարեւել է զուտ քաղաքային - հասարակական թիւք, Ինչ անենք... Վայկեանց այդ-պէս է հրահանգում: Գրականութիւնը զարեւալ բաւական տող է բունում շերտերին մէջ: Այնուամենայնիւ, զգոյս են... Գրդերը կան, որ կարծես ստատուած են անարագեցնելով մի հիւսնայութեամբ: նրանք թուում է, թէ իրենք մի մի առանց են հայկական կենսի և ամեն բան իրենց շուրջն է զանուում... Թող այս գործածն էլ զանուարանին իբրև նշան մեր առե-լութեան զէպի հայրենի գրականու-թիւնը, ինչպէս որ մեկնաբանեցին մեր մի բանի թողելի զիտողութիւնները հայ զրդերի մասին: Ի՞նչ թէ առեւութեան, այլ մեր անհանգիստ խախ-տանքութեան մասին է վկայում հենց այն հանգամանքը՝ որ մեր վը-

զարկաւ Որիցիլ Մուսիսի Մուրադի մեծ տղային և բերկերից բուրդ Արաւ աղային, որոնք լրանում էին իրեն, Եկաւ սանձամարտութիւն: Ինչպէս ամեն գաւառներ, այնպէս և Կարկառ ձայն տեղացի զործիչներին առաւա-րել:

Մէջ տեղ եկաւ Վարչիկ-Գալու: Սա հազիւ կարգաւորել զիտուր, մի ժա-մանակ աղաւթ Բալկանեան երկրնե-րում, 35-ամեայ մշտականութիւն մի երկ-րասարգ: Մուր առաջին զործն եղաւ պայքարի Խուլէրցի արեւելեան զո-ւարների հետ, որոնք թէն մի ժամա-նակ սանձակուած էին յեղ. խմբ. բայց զին շարունակուած էին ամբողջ ամենայնի ձգիւրի կողմերից զալ և անդաւորել Կարկառի ձիւնապատ շղթաների վրայ, սասանալու հայ մի-րաներից իրենց կապալն ու կողմ:

Գալուի որ տղաներով այնպէս ահա-րեցին նրանց, յարձակելով հենց վրանները վրայ, որ նրանք ոչ միայն հրաժարեցան կող ու բէգառից, այլ և իրենց զօրանքներից:

Այնուհետև նա որ ցերեկով պաշա-րեց և անարեկեց հեցանի բուրդ զիւ-ղերը, որոնք ապաստան էին տալիս հոգաւոր զոդ, տկարների համար ա-ւազակ Մամէկին:

912-ի ամբում, նա կունի հետ, իբ-րե փոխ վրեժ զբաղական մասնակի ո-ճիրների, սպանեց մի աղային և եր-կու զրդի, Փախելի վերեւ, Միւսակեցի զիւլի մաս: Անարեկեց կատարեալ էր, անապանդութիւնը մի ժամանակ վերցաւ:

Նոյն անուն, Վարչիկը Խորտնեցի Արմենակի հետ միասին ընդհարում ունեցաւ քաղաքի: Թիւք զորքերի հետ, Յաղթի մաս: Արմենակ սպանե-ցաւ, նրա (Վարչիկի) հրացանն էլ խախ-տուեց և ձեռքակցեց, ստիպել ձեռնուց յետոյ Վանում բան-տարկեց, բայց կէս տարուց յետոյ Արամի, Վանեանի միջնորդութեան շնորհիւ ազատ արձակեց, 913-ի գար-սեան:

Մենք տակաւին տակից ունենեմ

ԲԱՐՔԵՐ ԵՒ ՏՊԱԽՈՐՈՒ-ԹԻՒՆՆԵՐ

1

Ընթերցողի ներողատուութիւնն ենք խնդրում, տղազրկով պ. Դերենիկ Դեմիրճեանի նամակն և նրա առթիւ այս բացատրութիւնը:

Շերտերի № 24-ում մենք զրկել էինք Շերտի կտորերը կան նաև Պէշիկթաշ-կանի, Կոստան-Պաթիկայի ու Սիւ-մանթի մէջ: Բայց առական թարգ-մանութիւնը զրեթէ բոլորովին անհետ է անում նրանց: Կարծէք հայոց ա-զատութեան երկիւնքը—մի Ալիան, մի Պէշիկթաշկան, մի Պառկանեան, մի Սիւմանթ—արժանի չեն բազմե-լու Տերեւանների, Իսահակեանների, Դեմիրճեանների ու Կուրդիւնեանների շարանում: Սա մի իրօք վրդովեցողից անարդարութիւն է Կարծում ենք, այնպէս որ շարք երկտասան բանա-ստեղծները— որոնց վրայ բաւական ծանրացաւ Բիւսուլը և որոնք ըստ երեւոյթի ճամնատարար լայն տեղ են բռնած Սուկաւայի ժողովածուի մէջ— կարծում ենք, նրանք համապատեան զրգուցում են կը բողբէ այդ անար-գար զանցառութեան դէմ: Մեղաւորը, հարկաւ, Բիւսուլից չեն, այլ նրանց հայ թարգմանիչներն ու հրահանգիչ-ները, որոնք այդպիսի մի հանգամա-ն ու համազային զործի մէջ մտնում են ինչ որ անհնգեց, միակողմանիու-թիւն և անհաստեղծութիւն: Քանի զին ուշ չէ, պէտք է շտկել այդ ցուա-կի վրդովումը:

Պարզ է, կարծում ենք, իւրբան-չիւր հայերին կարգաւորել համար, որ այդ տղաների մէջ չկայ շարքա-րանք, ևս առանկ բարձրարաններ մի շարք երկտասան թանապանից մի հասցէին հայ միայն վրդովումով այն հասցէին հայ միայն: Դեմիրճեանը իրաւութեան առթիւ՝ որ հայր Ալիանը

իրօք արժանի չէ գտնուած մանկու-նոյն շարքը, իսկ Պատկանեանի, Պէ-շիկթաշկանի, Սիւմանթի երկերը յիշատակուած են, ըստ երևոյթի, հա-րակազորէն միայն: Կայ վրդովումը այն իրողութեան առթիւ՝ որ Բիւ-սուլի օգնական հայ թարգմանիչները իրօք միակողմանիութիւն են մտցրել իրենց աշխատանքի մէջ և բաւականա-նաչափ կամ խաղա չեն ծանօթացել:

Նրան մի շարք ուրիշ հայ բանաս-տեղծների հետ: Ու ուրախ կը լինէի, որ Մուկաւայի ժողովածուն «գար հե-րելու իմ ասածը, բայց ահա հենց Մուկաւայից պ. Սա. Մամիկեանին նոր ծանուած է Լեօն, խնդրելով Պրեկ ընտիր հաստաները հայր Ալիանի երկերից: Թում է թէ մեր վրդով-մունքը արդար ու տեղին էր:

Վէճը, սակայն, չափաւոր դրանով: Պ. Դեմիրճեանի նամակը—որ սը-պում ենք նրա կրկնակի զիտումի վրայ—թող արտայայտութիւնն է մի-այն մի ցուալի մտայնութեան, որ յատուկ է ըստ երևոյթի, ոչ միայն իրեն Դեմիրճեանին: Նրա զանգատի ողու հետ համաժող է, ի մեծ զար-ման իմ, և պ. Յովհաննէս Թուման-եանը և նա կուզէ, որ ծանուցանեմ այդ: Ե. Թումանեանի վերա-բարկան է հենց այն հանգամանքը՝ որ անունները գործածուած են լայնակի ձևով... «Տերեւաններ, Իսահակեաններ, Դեմիրճեաններ... Ե. Թումանեանը սխալուած է, ի հարկէ:

Իսկ պ. Դեմիրճեանը հանգիստ խղ-ճով բացակայում է:

— Ե՛րան ինչ, որ Բիւսուլը ուրիշ-ներին չի յիշում... Ի հարկէ, ինչ հոգն է պ. Դեմիր-ճեանի, որ այն մարդիկ, թարգմանե-լով

